

Frihed – et eventyr på vildspor

Af Sten Schaumburg-Müller

Det er min opfattelse, at velfærdsstaten har et legitimationsproblem i forhold til 'frihed', fordi den – i stedet for at bygge på et mere anvendeligt og dækkende frihedsbegreb – bygger på en højst problematisk – og efter min mening forældet – forståelse af frihed, og dermed udsætter sig for en kritik der kunne være undgået.

Eller sagt på en anden måde: ved helt at acceptere det traditionelle, egentligt borgerlige, individuelle frihedsbegreb, åbner velfærdsstaten for en kritik, der kan være ganske farlig, men som burde være uberettiget. Således f.eks. den nyliberalistiske kritik af formynderstaten, der ødelægger grundlaget for den enkeltes frihed og ansvar, i Danmark repræsenteret ved Fremskridtspartiet, Venstre og langt ind i det politiske centrum.

1. Frihed under devicen: Bland dig udenom

Det er mit (ganske uvidenskabelige) indtryk, at de fleste på spørgsmålet om hvad frihed egentlig er, vil svare: »At kunne gøre som man vil«, og med lidt eftertanke vil tilføje: »selvfølgelig uden at det går ud over andre«.

Et sådant svar er ingen tilfældighed – men en stor uheldighed. Det er indbegrebet af den borgerlige, individualistiske frihed, frihed i retsstaten (og ikke i velfærdsstaten).

Jeg vil tillade mig at inddrage to filosoffer, som på eksemplarisk vis har udarbejdet de to nævnte facetter af frihedsbegrebet, Hobbes og Stuart Mill.

1.1. Det anarkistiske frihedsbegreb: Thomas Hobbes

Hobbes definerede frihed således: »Ved frihed forstås, i overensstemmelse med ordets sande betydning, fraværet af ydre hindringer.«¹⁾

Alt hvad der kan hindre en i ens forehavender er indskrænkninger i ens frihed. Hvis andre mennesker, enten som enkeltpersoner eller som kollektiv, stiller krav, forventninger osv. til en, er dette en indskrænkning i ens frihed.

Hobbess gør dette helt klart, når han skelner mellem 'lov' og 'ret': »Ret består i friheden til at gøre eller undlade«¹⁾ hvorimod en lov er en pligt der *binder* (altså hindrer en i noget). Pligt og frihed er uforenelige modsætninger.

Nu vidste Hobbess udmærket at der ikke kunne eksistere samfund hvor der ikke var pligter, så han mente at menneskene levede i samfund af sur nødvendighed og kold beregning. I sidste instans kunne det alligevel bedst betale sig at leve i et samfund, *selvom* dette indskrænkede ens frihed.

Det er mit indtryk at dette stadigvæk er en udbredt opfattelse. Pligter – og det vil i sidste ende sige hensynet til andre mennesker – er hindringer, og er noget der kun accepteres fordi det i sidste ende viser at kunne betale sig.

Når nogle vinfirmaer undlader at komme frostvæske eller træsprit i vinen er det ikke af hensyn til forbrugerne, men fordi det i sidste ende ikke kan betale sig. Især i det sidste tilfælde kan man næppe regne med nogen fast og vedholdende kundekreds.

Og når man overholder aftaler er det fordi det i sidste ende bedst kan betale sig, så man ikke selv blir fuppet.

Selv på det personlige plan er der en tendens til at afvise pligter (som indgreb i friheden), og der blir i stedet tale om en mål-rationalitet. Ens venner er nogen man kan *bruge* (til at drikke øl med, elske med, se video med, osv.) nogen der kan bruges i ens behovskalkule.

Dette frihedsbegreb, hvor 'frihed' er fravær fra ydre indgreb, hænger godt sammen med vores traditionelle juridiske forståelse: den privatretlige aftalefrihed, de statsretlige friheder (osse kaldet frihedsrettighederne: ejendomsret, yringsfrihed, personlig frihed, etc.) og det strafbare i at gøre indgreb i (dvs. hindre) andres frihed.

Exkurs 1: Til anskuelse. En mørk februaraften stod vi og blaffede på en Interstate i Pennsylvania. Vi blev taget op af en venlig amerikaner i en Ford Mustang. Manden kom fra Puerto Rico, og var glad for at bo i USA, for som han sagde: »This is a free country. I have my car and nobody can take it away from me.«

Den anarkistiske frihed i en nøddeskal: cruising i en Mustang med den obligate icebox med Budweiser øl. Den personlige, eksklusive ejendomsret og en uhæmmet bevægelsesfrihed.

Frihed. Lighed. og Broderskab

1.2. Det socialliberale frihedsbegreb: John Stuart Mill

Det ekstremt egoistiske og individualistiske frihedsbegreb, som er formuleret af Hobbes, blir ofte modereret således at hensynet til andre mennesker indgår i definitionen af frihed. Andre menneskers tilstedeværelse – og i det hele taget samfundet – blir herefter ikke en kedelig hindring i ens egen frihed, men indgår som led i forståelsen af frihed.

Stuart Mill har formuleret det således: »Den eneste frihed, som fortjener navnet, er den at forfølge vores egne mål på vores egen måde, så længe vi ikke forsøger at fratage andre deres frihed eller hindrer deres bestræbelser på at opnå den.«²⁾

Selvom dette frihedsbegreb umiddelbart forekommer mere sympatisk er det min opfattelse at det for det første ikke kommer ud over det egoistiske udgangspunkt (at det sociale blir noget ydre, falsk reklame om man vil) og at det for det andet bl.a. derfor geråder ud i en uløselig vanskelighed når man skal se nærmere på hvad det vil sige at skade andre eller hindre dem i at udfolde deres frihed.

Hvad det sidste angår er det f.eks. helt klart, at man ikke må slå andre ihjel eller stjæle fra dem for at opnå større lykke. Der er man ikke fri (eller rettere: friheden omfatter ikke de tilfælde) fordi man således fratager andre deres frihed eller hindrer dem i at opnå den.

Men må man f.eks. smide lejere ud af en ejendom, fordi lejen ikke er be-

talt? Eller må man udkonkurrere en konkurrent på markedet, med det resultat at denne går helt bankerot?

Det må man gerne iflg. den socialliberalistiske opfattelse af frihed.

Men hvorfor er dette en *tilladelig* tvang, som ikke indgriber i andres frihed, i modsætning til de førnævnte eksempler, som klart udgør utilladelige indgreb i andres frihed og ejendom?

Inden jeg besvarer spørgsmålet, skal jeg anføre et par eksempler, der viser at problemet osse har givet vanskeligheder inden for den juridiske litteratur.

I diskussionen vedrørende erstatning for skadegørende handlinger fandt Goos på et tidspunkt ud af, at det ikke duede altid at blive erstatningsansvarlig, hvis man afstedkom tab for andre. Det var sådan set det det gik ud på når man skulle gebærde sig på markedet: købe og sælge med støst mulig fortjeneste (og mindst mulig til modparten) og udmanøvrere konkurrenterne på markedet.

Goos indførte herefter en lære, der gik ud på at skaden skulle være påført 'retsstridigt' og hvor retsstridigt skulle forstås efter den Benthamiske model: var det en handling der alt i alt bragte større lykke til flere mennesker så var den tilladelig, hvis ikke var den utilladelig. Og det var for Goos helt klart at handelen på markedet i sig selv var en foreteelse der opfyldte det Benthamiske krav.

Skellet mellem den acceptable skade og den retsstridige har meget tilfælles med det ovenfor anførte mellem acceptabel og uacceptabel tvang. Skellet er nemlig logisk set *tilfældigt* (kontingent). Skellet er arbitrært ud fra en logisk eller filosofisk analyse.

Lad so se på et andet eksempel:

I den danske straffelov er der en bestemmelse der under visse omstændigheder gør det strafbart at tvinge andre. (Tvang er netop en hindring i at opnå frihed.)

I den første straffelovskommissions udkast (fra 1912) lød formuleringen: »Den som ved magt retsstridigt tvinger eller ved trusler, svig eller på anden måde retsstridigt bestemmer nogen til at gøre, tåle eller undlade noget, straffes med bøde, simpelt fængsel eller arbejdsfængsel indtil 1 år.«

Forslaget, der ikke blev vedtaget, blev bl.a. kritiseret af Carl Ussing, der påviste at bestemmelsen ville kriminalisere overenskomststridige strejker. I en strejke ligger der en overordentlig stor tvang, og en overenskomststridig strejke må i strikt forstand siges at være retsstridig.

Ussings argumentation gik på at der i vores samfund eksisterede så mange former for magtanvendelse (kapitaltvang, afskedigelsestvang, osv.) at det ikke ville være rimeligt at kriminalisere *en* form for magt, her altså arbejdsgiverens magt over for arbejdsiverne.

Dette sidste eksempel viser os, at hvad der er 'frihed' (forstået efter den so-

cialliberalistiske model) for nogle er tvang for andre. Friheden til at strejke blir af nogle opfattet som utilbørlig tvang, mens det af andre blir opfattet som et stort indgreb i ens frihed hvis man ikke har lov at strejke.

Det socialliberalistiske frihedsbegreb viser sig at være tomt, idet det – taget på ordene – ikke kan anvise hvornår der er frihed og hvornår der er uacceptabel tvang. Dette er noget der viser sig at være helt anderledes skruet sammen.

Problemet i dette frihedsbegreb er for mig at se at man ikke kommer ud over det egoistiske, individualistiske (og dermed abstrakte) udgangspunkt. Læg mærke til Mills formulering: »efterstræbelse af *vore egne* mål med *vore egne* midler«.

Andre mennesker kommer stadig (dvs. lige som i det anarkistiske frihedsideal) ind i billedet som noget sekundært, noget vi forresten lige må ha med. Individet er iflg. denne opfattelse primært i forhold til samfundet. Det enkelte individ eksisterer med sine behov og tilbøjeligheder *forud* for andre mennesker, både logisk set og moralsk set.

Hensyntagen til andre mennesker er iflg. denne forståelse ikke en naturlig *pligt*, men noget der eksisterer i vores kalkule, hvor vi efter den socialliberalistiske model må indkode andre mennesker som elementer, når vi skal forfølge *vores egen* frihed.

Den socialliberalistiske frihedsopfattelse er i forhold til den anarkistiske for mig at se nået et skridt videre, idet den indbefatter 'andre mennesker'. Det er ikke foreneligt med den menneskelige frihed at slå andre ihjel.

Men – andre mennesker eksisterer stadig kun som objekter der skal med i beregningen, ikke som subjekter der skal behandles moralsk og som man kommunikerer med på lige fod.

Kort sagt: moralen er væk. Når Hobbes modstiller pligt og frihed gælder det samme i virkeligheden osse for Mill, der blot er lidt mere sleben. Hensyntagen til andre mennesker indgår blot i ens beregning på den begrænsede måde, at vi ikke må skade andre. Andre mennesker eksisterer ikke som med-mennesker, men som mod-mennesker. Vi har ingen positive forpligtelser, kun negative.

Det er min opfattelse at dette frihedsbegreb er vokset ud af borgerens krav om at blive fri for de fyrstelige indgreb.

På den måde har denne form for frihed haft sin historiske berettigelse, men står nu, som bl.a. de ovenfor anførte eksempler viser, som et ideologisk slør, der dækker over en reel tvang over andre.

Når dette frihedsbegreb ikke mere har sin modstander: den almægtige fyrste, mister det sin oprindelige funktion og fra at være et eventyr blir det til en tragedie.

Exkurs 2. Til anskuelse af frihedsbegrebet: I Århus er der et tivoli der hedder Friheden. Denne form for 'frihed' er indbegrebet af den individualistiske, aso-

cialle frihed, hvor man er fri til at være sig selv, uden at der er nogen der blander sig. Man kan hæmningsløst dække sine forlystelsesbehov og tage ti ture i rutchebanen hvis man har lyst til det.

Betragtninger om at 'friheden' er begrænset dels af en pengestærkhed, dels af at ens *behov* for at spise candy floss m.v. ikke er uafhængig, er for denne opfattelse irrelevante.

Det økonomiske spørgsmål blir af socialliberalismen løst på den måde at alle skal ha noget, osse dem der ikke selv har. Gratis turkort til 'friheden'.

Helt symbolsk blir billedet når man ser Socialdemokraterne gå i 'friheden' d. 1. maj. (I dagens anledning er der fri adgang.) Friheden blir således noget man går tur i, noget man besøger, og 'friheden' er i fritiden, ikke f.eks. i arbejdet eller i den fælles kamp for bedre vilkår. 'Friheden' er et mål i den forstand at den er målet for den årlige skovtur.

Socialdemokratiets 1. maj udgør helt symbolsk det store arbejderpartis knæfald for socialliberalismen: arbejderne i søndagstøjet skal ha lov til at nyde den individualistiske, behovssyge frihed.³⁾

2. Frihed under devicen: Må jeg være med?

Det sociale og moralske frihedsbegreb

Der er imidlertid et andet frihedsbegreb. Historien om denne frihed blir desværre i egentligste forstand et eventyr.

Frihed er i denne forstand ikke den individualistiske frihed, hvor den enkelte (under givne omstændigheder) kan gøre hvad han vil uden at andre blander sig. Friheden er i denne forstand retten til medbestemmelse, retten til at være med ved afgørelser, planlægning, osv., ud fra den opfattelse at mennesket aldrig kan være total frit, i betydningen totalt uafhængig: friheden ligger i at være medbestemmende over ens afhængighed.

2.1. Samfundet som forudsætning for frihed

Rousseau skriver at når mennesket indgår i et samfund så taber det ganske vist sin naturlige frihed. Til gengæld vinder det den statsborgerlige frihed, en frihed Rousseau vil vurdere højere end den naturlige:

■ »Samtidig med at mennesket i denne tilstand (dvs. samfundstilstanden) afhænder de fordele det har fra naturen, vinder det meget mere, dets muligheder udfolder sig og udvikles, dets ideer vokser, dets følelser adles, dets hele sjæl højnes til et sådant punkt ... at det bør prise dette lykkelige øjeblik hvor det blev rykket op (fra naturtilstanden) og, fra at være et dumt og begrænset dyr, blev til et intelligent væsen, et menneske.«⁴⁾

At leve i et samfund er således ikke et nødvendigt onde, men et (nødvendigt) gode. Først i samfundet blir den skabning, der før havde en *naturlig* frihed, til et *menneske*. Først her får den dyrelignende skabning, homo sapiens, en egentlig frihed, nemlig friheden til sammen med de andre at ændre ved livsbetingelserne.

Samfundet blir på denne måde en forudsætning for mennesket og følgelig for den menneskelige frihed. Hvor den traditionelle liberalisme isolerer individet og isolerer det fra sin sammenhæng, mener Rousseau at individet ikke kan eksistere som menneske – (men altså nok som fysisk skabning) – uden for samfundet.

Tankegangen er logisk. Selv den mest self-made forretningsmand kan ikke gøre givtige forretninger uden at der er nogle at gøre dem med, og selv den mest talentfulde handlende kan ikke blive rig ved udelukkende at handle med sig selv – for ikke at tale om en arbejdsgiver der ikke kan blive rig uden at der er nogen der arbejder for ham.

Den frihed der eksisterer til at berige sig, er en frihed der er *afhængig* af andre mennesker og det omgivende samfund. Den højt besungne individuelle frihed er ikke absolut, men lever i en vis forstand på samfundets måde, dvs. denne frihed er ud fra sin egen selvforståelse ganske ufri. Denne frihed er til dels en illusion, da det 'fri' individ er afhængig af og betinget af en række faktorer, som det på grund af sin isolation ikke kan gøre noget ved.

Set på denne baggrund forekommer følgende udsagn helt patetisk:

■ »Det er klart at selve det at bo i et civiliseret samfund må betyde visse *indskrænkninger* i den personlige handlefrihed« (min udh.).⁵⁾

Det er aldeles ikke klart. Situationen er tværtimod den at det at leve i et samfund er en *forudsætning* for den personlige handlefrihed.

Hermed er ikke sagt at 'frihed' i den borgerlige liberalistiske forstand bare er noget vrøvl rigtige mennesker ikke gider høre mere om, men kun at den frihed er et eventyr der for alvor er kommet på vildspor.

2.2. Frihed som medbestemmelse

Udover det faktum at samfundet er en forudsætning for friheden, udvides perspektivet fra den enkeltes uindskrænkede handlefrihed til friheden til at være medbestemmende.

Hvor de tidlige liberalister så det som et problem at koordinere den uordentlige mængde af modstillede særinteresser i et samfund, vender Rousseau bøtten og tager udgangspunkt i fællesinteressen.

Ved at være med i samfundet blir individet en del af fællesviljen, dvs. blir medbestemmende over fællesskabet. I samfundet afgiver man noget af sin

autonomi men samtidig (og det er her Hobbes og Mill ikke er med længere) får man del i samfundets autonomi, man blir i en vis forstand selv-lovgiver, idet de love og regler man skal følge er nogle man selv har været med til at udforme.

Hvor det gamle frihedsbegreb giver borgerne frihed til at forfølge deres egne, elendige mål, giver den sociale frihed borgerne frihed til at påvirke de fælles betingelser og fælles mål.

Friheden er ikke at den enkelte producent kan vælge at emballere sine varer i plastic, men at alle involverede er medbestemmende i dette spørgsmål. Frihed er ikke at den enkelte boligspekulant kan bygge boliger med kvalitet og udseende efter for godt befindende, men at de involverede får indflydelse på udformning, ect.

For Kant er det et vilkår for menneskene, at maximen for menneskelige handlinger skal kunne betragtes som en alment gældende lov.⁶⁾ Maximen i ens handling (f.eks. at hælde træsprit i vin for at tjene penge, at få ydelser som udelukkende dækker ens egne behov, etc.) skal ikke bare være et mål for den pågældende; men tillige skal maximen kunne være gældende som almen lov, fordi mennesket i princippet er med-lovgiver, medbestemmende i det samfund det lever.

Mennesket er ikke frit når det følger egne, tilfældige mål. På den måde er mennesket slave af sine tilbøjeligheder og i virkeligheden ganske ufri. Mennesket er først virkelig frit, når det lever i overensstemmelse med de i fællesskab vedtagne regler, først frit, når dets afhængighed så at sige er selvforvaltet.

På denne måde kommer frihedsbegrebet og demokratibegrebet til at hænge sammen.

Det parlamentariske demokrati er ikke det perfekte demokrati. Det at vælge er ikke den frie akt som det udgives for at være, fordi den enkelte helt korporligt adskilt fra sin sammenhæng vælger politik som han vælger mellem spegepølse og ostemad, helt ud fra sin (uforklarlige) hang til det ene eller det andet. Vælgerne blir blot objekter i politikernes kalkule.

Friheden – og dermed demokratiet – eksisterer først når man i egentligste forstand er medbestemmende *deltager*.

Exkurs 3. The Chicago Tribune kørte på et tidspunkt en kampagne for at få publikum til at skrive læserbreve: »Write a letter to your editor today – that's democracy in action«.

Det er det selvfølgelig ikke. Retten – eller friheden – til at ytre sig er ikke så meget en ret til at råbe op, som en ret til at blive hørt. For hvad hjælper den ensomme råb, hvis der ikke blir svaret.

Hermed er ikke sagt at retten til at råbe op er unødvendig. Retten til og muligheden for at komme til orde er blot ikke tilstrækkeligt for friheden.

2.3. Den moralske frihed

I og med at individet isoleres i sin frihed og abstraheres fra sin sammenhæng, skabes der en illusion, idet man forudsætter noget, der på forunderlig vis slet ikke eksisterer: det enkelte, frie individ.

Samtidig bevirker denne abstraktion, at andre mennesker blegner væk og blir objekter i ens behovskalkule.

Den sociale frihed er den eneste mulige, fordi den som ovenfor set tager hensyn til menneskenes grundlæggende betingelser, men osse fordi den er den eneste moralske. En frihed uden moral er en afstumpet frihed.

Iflg. Kant er det sådan at man bør handle således at andre mennesker aldrig blot er midler for ens handlinger, men tillige altid er selvstændige mål.⁷⁾

Kant mener ikke dette som en henstilling, på linje med at man bør spise sin mad op når der serveres o.lign., men at det følger af det vilkår at være menneske (egentlig at være et fornuftsvæsen).

Når Mill siger at man ikke må skade andre mennesker, når disse indgår som objekter i ens beregninger, går Kant det skridt videre og siger at det er uforeneligt med friheden overhovedet kun at tænke beregnende på andre mennesker.

Når et vinfirma kommer træsprit i vinen (eller fra det hjemlige: når der kommes farlige tilsætningsstoffer i slik) er det ikke blot at man er gået for langt i ens personlige handlefrihed: handlingen er i det hele taget uforenelig med friheden, osse ens egen frihed, fordi man helt vilkårligt har fulgt sit behov for (pekuniær) tilfredsstillelse. En sådan viljeløs opfyldelse af behov er i virkeligheden indbegrebet af ufrihed, thi »impulser fra ens behov er slaveri, og adlydsen af den lov man har foreskrevet sig er frihed«. ⁸⁾

Frihed består i sammen med andre at lægge vilkårene for den fælles eksistens, igennem en dialog at påvirke den nødvendighed, vi alligevel sidder i.

Den forbrugerretlige frihed er således ikke (blot) ensom at gå mellem supermarkedets bugnende hylder og foretage det frie valg mellem forskellige forhåndenværende produkter.

Forbrugerne skal ikke bare være objekter i producenternes kalkule (hvor igennem forbrugerne får en vis - begrænset - indflydelse på produktionen), men være subjekter, dvs. medbestemmende: både over hvad der produceres og hvordan behovene for de forskellige produkter produceres.

Men denne frihed er kun et eventyr - og trods al snak om postmodernisme og refleksiv ret er det stadigvæk den Mill'ske frihed der udbredes, med de asociale og umoralske følger, der nødvendigvis må komme.

Men alt dette er blot spilfægteri på det ideologiske plan. Med en stram, eksklusiv ejendomsret er det et spørgsmål om de materielle betingelser er til ste-

de for at gå ud over det socialliberalistiske frihedsbegreb – eller sagt på en anden måde: er en social og moralsk frihed mulig i et kapitalistisk samfund.

Dette spørgsmål overlader jeg til læserne og fremtiden at besvare.

NOTER

1. Thomas Hobbes, *Leviathan*, ed. by C.B. McPherson, Pelican Books, 1968, p. 189.
2. John Stuart Mill, *On Liberty*, citeret fra *Selected Writings of*, ed. by Maurice Cowling, New York, p. 132.
3. Socialdemokraterne fejrede i år 1. maj andetsteds og sammen med resten af venstre-fløjen. Er partiet på vej væk fra den gamle opfattelse af 'frihed'?
4. Jean-Jacques Rousseau, *Du Contrat social*, Paris, 1971, p. 72.
5. Merete Stagetorn, *Naboret*, 1978.
6. Immanuel Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Hamburg, 1965, p. 57.
7. *Ibid*, p. 52.
8. Rousseau, p. 73.